

KİTABÇILIQ İŞİ

Dr.Rövşən MƏMMƏDOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti/Azərbaycan

Dos.Dr.Gül Banu DUMAN

Bülent Ecevit Universiteti/Türkiyə

ƏXLAQI-MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT UŞAQ NƏSRİNDƏ (1970-1980)

Açar sözlər: Təlim-tərbiyə, milli dəyərlər, əxlaq kodeksi, fəlsəfə, ideologiya, uşaq ədəbiyyatı

Ключевые слова: Образование, национальные ценности, этика, философия, идеология, детская литература

Key words: Education, national values, ethics, philosophy, ideology, children's literature

1970-80-ci illər uşaq nəsrinin başlıca vəzifələrindən önəmlisi təlim-tərbiyə və əxlaqi mövzularla bağlı idi. Qocalara hörmət etmək, Vətəni, xalqı sevmək, yalan danışmamaq, kiçik yaşlarından zəhmətə alışmaq, maddi və mənəvi sərvətlərin yaradıcısı olan insanı, onun əməyini lazımınca qiymətləndirmək kimi hər zaman aktual olan məsələlər bu hekayələrin əsas mövzusu idi. Bu hekayələrdə təsvir olunan müsbət qəhrəmanlar istər davranışları, istər təhsilləri, istərsə də ictimai həyatdakı əməlləri ilə oxuculara örnək olur, nümunəvi vətəndaş obrazı yaradırlar. Qeyd olunan hekayələrin maraqlı cəhəti, orada dünya-görmüş insanlarla daha müasir düşüncə tərzinə malik uşaqlar arasında gedən ziddiyyətlərdir. Bir tərəfdə böyük həyat yolu və təcrübəsi keçmiş ağsaqqal və ağbirçəklər, digər tərəfdə isə həyat yolunda hələ yenicə addımlağa başlayan kiçiklər. Yazıçı burada üstünlüyü nisbətən uşaqlara versə də, müdriklərin də məsləhətlərinə biganə qalmır. Təbiidir ki, müdriklər özləri də başa düşürlər ki, cəmiyyət hər zaman yeniləşməyə doğru gedir, bəzi dəyərlər artıq yeni dövrdə qəbul edilmir. Bu da təbiidir: Zaman və vaxt nisbi anlayışdır və bunlar daim hərəkətdədir. Deməli, zaman, dövr dəyişdikcə cəmiyyət də onunla paralel olaraq inkişaf edir. Görkəmli tənqidçi Y.Qarayevin təbirincə, "Gəlimli-gedimli dünya" haqda epik düşüncəni, "Biz gedirik, qoca dünya qalandır" fəlsəfəsini günün intellekti qəbul və təsdiq etmir-

di... Dərk olunmuş ağsaçlı həqiqətdən nağıl və əsatir körpəliyinə, təbiiliyə və ilkinliyə səyahətlər belə geniş miqyaslı tarixi-bədii nikbinliyin fəlsəfəsi baxımından özünü doğrultmur. Köklə rabitə həmişə daxildə, alt qatdadır. Axı keçmiş bizə gələcəyin özü yox, məhz alt qatdakı təməli kimi lazımdır. O, sabahı əvəz edəndə yox, onu öz çiyində yüksəyə qaldıranda və başı üstə - uca-da saxlayanda möhtəşəmdir. Arada belə bir rabitə itəndə onlar hər ikisi bir-biri üçün, ikisi birlikdə isə bizim üçün itmiş olurlar. Kök həmişə arxada və dərinədir, o, bizdən irəlidə və yüksəkdə olsa, biz heç zaman ondan irəliyə və yüksəyə qalxa bilmərik və əslində belə kök təmələ yox..., çəpərə çevrilər" [9.49].

Yazıçılar məhz bu faktoru ön plana çəkərək seçdikləri mövzuları zaman amili baxımından təhlil edir və oxuculara çatdırırdılar. Yəni yazıçı əxlaqi burada hər iki tərəflə "kompromis"ə girir, onların ümumi fikrini öyrənir, nəticədə ortaq məxrəcə gəlir: Tahir etdiyi hərəkətə görə mütləq Xankişi babadan üzr istəməli, Xankişi baba da öz növbəsində böyüklük göstərərək onu bağışlamalıdır ("Peşmançılıq" -N.Süleymanov), Məktəb direktoru ilə Orxan arasında "sülh sazişi" imzalanmalı, bundan sonra bir daha bu tip hadisələrin məktəb həyatına təsirinin qarşısı alınmalıdır ("Məktəb illəri"-R.Yusifov), Səlim bundan sonra nəinki Səkinə xalaya, digər böyüklərin məsləhətinə qulaq asmalıdır ("Qoca həkim"- B.Həsənov), Ka-

mal və Şamil tək Nailəyə görə yox, hər zaman nizam-intizamı qorunmalıdır (“Nailənin sevinci”-Ə. Əmrahov), Cəmil öz mənafeyi üçün dostunu güdazə verib Kazım dayıya yalan danışmamalıdır (“Cəmil+Mahir=...”-F.Tarverdiyev), Elşad atası tənbeh edərkən yox, ümumiyyətlə “kişi kimi” verdiyi sözə əməl etməlidir (“Kişi kimi”-G.Hüseynoğlu), Şəfəq heç nəyə baxmayaraq nəinki Zöhrə müəllimənin dərslərini, ümumiyyətlə, bütün fənləri yaxşı oxumalıdır (“Yerə dağılan muncuqlar”-T.Mahmud).

Bütün bu hadisələrin fonunda ümumi bir əxlaqi yanaşma formalaşır və bu mövzuda yazılan əsərləri oxuyan kiçiklər real həyatda bənzər xoşagəlməz hadisələrin qarşısının alınması istiqamətində elə kiçik yaşlarından hazır olurlar.

Əxlaqi mövzuda yazılan hekayələrin demək olar ki, hamısında oxşar hadisələr cərəyan edir və nəticə etibarilə bu əsərlərdə baş verənlər ümumilikdə xalqımızın yüksək mədəni dəyərləri fonunda təsvir olunur.

Beləliklə də, yeni ədəbi nəsilin nümayəndələri milli-mədəni dəyərləri qabarıq şəkildə təsvir edərək yazdıqları hekayələrdə təcridən milli koloriti gücləndirdilər. Bu, olduqca mühüm və etinasızlıq göstərməyəcək bir problem idi. Çünki əsl vətənpərvər ruhunda formalaşan uşaqlar zaman keçdikcə milli dəyərləri hər şeydən üstün tutaraq millətin genofondunu müəyyənləşdirir və xalqımızın mentalitetini yaşadırlar. Təsəffüfi deyil ki, yüzillərin sınağından çıxmış milli adət-ənənələrimizi, ictimai davranışın etik ölçü və mizanlarını, “insanlıq” təsəvvürlərini, abır-həyə duyğusunu, birgə yaşayışımızın qədim və sabit formaları kimi kənd və şəhər mühitini –milli müəyyənliliyimizin bu mədəni və maddi təsisatları 70-80-ci illərin uşaq nəsrində həmişə müəllif fikrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ona görə də bu işdə uşaq yazarlarının qarşısına çox məsuliyyətli vəzifə qoyulurdu. M.Aslanın, T.Mahmudun, N.Süleymanovun, İ.Hümmətovun, G.Hüseynoğlunun, Ə.Səmədlinin, Həbibənin, Ə.Babeyanın, Ə.Əhmədovanın, B.Həsənovun və b. əsərləri bu qəbildəndir.

Bu bir həqiqətdir ki, haqqında söhbət gedən mövzu ilə əlaqədar Azərbaycan xalqının təfəkküründə müəyyən etik-mədəni ölçülər, modellər formalaşmışdır. İstər əməyə, istər dostluğa, istərsə də ata-anaya və s. münasibətdə yüzillərin sınağından çıxmış əxlaqi prinsiplər mövcuddur. Zaman nə qədər dəyişsə də, mədəni-əxlaqi münasibətlərdə nə qədər böyük təkamül prosesi getsə də, həmin prinsiplər yüz illər boyu yaşamaqda və cəmiyyətin sosial-mədəni həyatını nizama salmaqda davam edir. Milli ictimai şüurda az dəyişən, ən çox normativ olan məhz əxlaqi şüurdur desək, yanılmazdır. Ona görə də bu sahədə orijinal fikir söyləmək və ideya-bədii təhlil aparmaq olduqca çətindir. Məhz həmin mövzuya müraciət edən sənətkarlardan çox ciddi yaradıcılıq axtarırları aparmaq, mənsub olduğu xalqın xarakter və psixologiyasını, mədəni dünyasını dərin-dən bilmək tələb olunur. Milli-mədəni dəyərlər mövzusu hər bir yazarın yaradıcılığında prioritet olsa da, bu məsələ fərqli düşüncə tərzini etibarilə müxtəlif prizmalardan işlənmişdir. Bəziləri (Ə.Səmədi, Ə.Babeyeva, İ.Hümmətov, M.Aslan, T.Mahmud, Ə.Cəfərzadə) dəyərləri sırf xalq ədəbiyyatı ruhunda, milli maraqlar zəminində təhlil edirdisə də, bəzi yazarlar (Z.Xəlil, E.Mahmudov, N.Süleymanov, Ə.Əhmədova, X.Hasilova, A.Mansurzadə, F.Tarverdiyev) milli dəyərləri Qərb kontekstində müasirliklə qarşılaşdırıb sintetik variantda oxuculara təqdim edirdilər.

Ə.Səmədlinin hekayələrinin mövzusu xalq ədəbiyyatı ilə daha çox səsleşir. Bu hekayələrdə ənənələrimizin təndirdə çörək bişirməsi (Solmaz nənə – “Çörək ətirli nənə”), nənənin öz nəvələrini başına yığıb “qorxulu Divin nağılları”nı danışması (“Küsəyən nənə”) təsvir edilir, milli əxlaq normaları, ailə-məişət məsələləri orijinal şəkildə oxucuya çatdırılır. Əsərlərdə adətən, Azərbaycan milli mətbəxinin ən ləziz təamları da bədii cəhətdən son dərəcə mükəmməl təsvir edilərək kiçik oxuculara təqdim edilir: “Neçə illər idi ailənin çörəyini Solmaz nənə bişirirdi. Səliqə ilə xamır eləyər, ona acıtma qatıb ütünü basdırar, xamır acıyana kimi təndirə od salardı” [10.298].

Z.Xəlil isə bu problemə tam fərqli şəkildə yanaşır. Yazarın hekayələri müasir prizmadan daha geniş təsvir edilir. Bu hekayələrin mövzusu gündəlik həyatda qarşılaşdığımız hadisələrdən bəhrələnir. Z.Xəlilin hekayələrində qərbə meylik, çağdaş Avropa ədəbiyyatının lirik-psixoloji, fəlsəfi üslubu nəzərə çarpır. Belə ki, L.Kerollun, H.X.Andersenin, Ş.Perronun, R.Kiplinqin üslubunu bu əsərlərdə görmək mümkündür. Akademik B.Nəbiyev Z.Xəlilin nəsrini geniş təhlilə cəlb edərək yüksək dəyərləndirmiş, müəllifin özünü isə nəsr yaradıcılığına görə dünya uşaq ədəbiyyatına töhfələr vermiş Qrimm qardaşları və Andersenlə müqayisə etmişdir [5.328]. Belə ki, Z.Xəlilin qəhrəmanları artıq müdrik qocalar, ağbirçək qadınlar deyil, ali təhsil almış, çağdaş dünya ilə “ayaqlaşan” ziyalılardır. Burada insan həyatının unudulmaz anları olan məktəb illərindəki “uşaq sevgisi” (“Aytən və Nazim”), özünü Günəşlə müqayisə edən İnsan (“Günəş və zəhmətkeş insan”), hətta “Dünyanı özü ilə aparmaq istəyən Bəşir” də vardır. Bu xarakterlərin təsviri milli dəyərlərə söykənən müasir personajlar şəklinə qarşımıza çıxır. Görkəmli rus yazarı İ.Moxtaşovun təbirincə desək, “Z.Xəlilin hekayələri bəzən gerçəkliyi şərtilliklə əhatə edir, bəzən də, fantastika elementləri ilə” [8.331].

Z.Xəlilin hekayələrinin maraqlı cəhətlərindən biri də burada orta əsrlərin feodal xanlarının da müasir prizmadan təsvir edilməsidir. Şah Abbasın yaşam tərzini, dünyagörüşü xalq nağıllarımızda təsvir edilən analoqlarından fərqlənir. Lakin müasir cəhətdən olsa belə, yazıçı təxəyyülü burada milli əxlaq normalarını unutmamışdır. Ümumilikdə götürdükdə, Z.Xəlil öz üslubu ilə uşaq aləmində yeni bir dünya açır, onların həyatında gələcəyin təsvirini yaradır. Tanınmış metodist alim və həm də uşaq ədəbiyyatının tədqiqatçılarından biri Bilal Həsənli yazır: “Uşaqlar üçün yazan hər bir sənətkar üçün son dərəcə zəruri olan həssaslıq, uşaq aləminə dərinliklə bələdlik, təbiətindəki uşaq saflığı, təmizlik Z.Xəlilin yaradıcılığında da öz əksini tapmış, onun əsərlərinin oxucular arasında böyük uğurunu təmin etmiş-

dir” [6.274].

Ə.Əhmədovanın hekayələrində bir sıra maraqlı məqamlar vardır. Belə ki, sovet ideologiyasının əsərlərdə “hökmranlıq” etdiyi zamanda ümumi fonda qədim adət-ənənələrimiz müəyyən dərəcədə öz əksini tapır: “Nənəmin elə qərribə evi var idi ki, indiki evlərə heç oxşamırdı. Nənəm hər dəfə ağ kağızı ləməyə salmaq üçün naxışlı-naxışlı kəsir, kasaları silib yerinə düzürdü. Yerə xalça salmışdı, mütəkkə və döşəkçə düzmüşdü, evin aşağısında qədim, dəyirmi stol var idi. Yerdə elə bardaş qurub oturardı ki, istəsəydim də ayaqlarımı elə çarpazlaya bilməzdim...” [4.104].

N.Süleymanovun hekayələrində də milli-mənəvi dəyərlər, yüksək əxlaq normaları təsvir edilmişdir. Yaradıcılığında Azərbaycan kəndinin keçmişini və bu gününə geniş yer verməsi yazarın hekayələrinin dəyərini daha da gücləndirir. Bu hekayələrdə böyüyə hörmət, yalan danışmamaq, doğulub boya-başa çatdığı yurdun qədrini bilmək və s. bu kimi məsələlər yüksək sənətkarlıqla təsvir edilmişdir. “N.Süleymanovun bədii uğurlarını şərtləndirən amillər yazıçının öz yaradıcılıq ənənələrinə sadıq qalması, həyatı, uşaq marağı və psixologiyasını daim öyrənməsi, həmişə axtarışda olmasıdır. O, hər zaman Azərbaycan kəndi, onun keçmişini, müasir həyatı, xüsusilə isə, fədakar adamların, kənd uşaqlarının həyatından müntəzəm yazıb-yaradır” [5.99]. Ədibin “Peşmançılıq” hekayəsində böyüyün hörmətini saxlamaq (Xankişi baba – Tahir), “Torpaq” hekayəsində Vətənə məhəbbət, doğulub boya-başa çatdığı yurdun qədrini bilmək (Ördək balası), “Ən vacib məsələ” hekayəsində yalan danışmamaq, hər zaman yaxşı oxumaq (məktəbli Akif) ən önəmli problemlər və kiçik oxuculara bir nümunə kimi təqdim edilir. Ə.Babayeva yazırdı: “Bu hekayələr müasirlik cəhətdən nəzəri cəlb edir. N.Süleymanovun dili səlis, obrazları canlıdır. Mövzusu kənd həyatından alınmış hekayələrdə müasir insan, müasir həyatın tələbləri qabarıq və canlı verilmişdir” [2.206].

Bu səpkidə ən irəliddə gedən yazıçı Məmməd Aslan və T.Mahmud idi. İstər mövzu və prob-

lematikası, istərsə də sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından digər yazarlardan fərqlənən M.Aslan və T.Mahmudun yazdıqları hekayələr başdan-baş milləti koloritlə zəngindir. T.Mahmud təsvirləri (meşə, quşların səsi, ildırım şaxması, göy guruldaması, yağışın yağması və s.) o qədər peşəkarcasına verir ki, əsərlər tanış olarkən oxucu özünü sanki təbiətin qoynunda hiss edir: “Min-min damla min-min yarpağa toxunduqca, yarpaqdan-yarpağa axdıqca süzülüb xəzəllərin üstünə töküldükcə, bunların axımından qopan səslər birləşir, meşədə nəğmə yaradırdı. Bu nəğmə elə xoş, elə aydın və gözəl idi ki, onun sanki qaboyda çalındığını təsəvvürümə gətirirdim” (“Yağışın nəğməsi”); “...yuxarı qalxdıqca, mənzərələr dəyişir, meşə daha da qalınlaşır və sıxlaşırdı. İri yarpaqlı kollar çoxalmışdı, adam boyu hündürlüyündə qalxıb hər tərəfdən yolu kəsirdi” (“Meşədə stansiya”) [7]. T.Mahmudun hekayələrində əsl ailə dəyərlərimiz qorunur: məişət-cəmiyyət, ər-arvad, valideyn-övlad və s. münasibətlər milli dəyərlər çərçivəsində təsvir edilir. Ananın ataya nəşə tapşırması, atanın ezamiyyətdən qayıdarkən yoldaşının deyil, sırf öz sifarişlərini yerinə yetirməsi, bütün bunların “münaqişə”yə səbəb olması T.Mahmudun hekayələrini daha da oxunaqlı edir:

- “ – Bəs mənə yapon şalı almamısan?
- Yox!
- Nə... ə... ə... Ola bilməz. Axı söz vermişdin!
- Düzdür vermişdim.
- Bəs niyə almamısan?
- Hər yeri ələk-vələk etmişəm. Ayağım dəyməyən mağaza qalmayıb.
- Heç insafın yoxdur, başım açıq qalıb, hamı mənə gülür. Gör pulları aparıb nəyə verib. Mənə bir şal almaq üçün addımını da atmayıb...” (“Yapon şalı, rəngbərəng işıqlar və konfetlər”).

Burada atanın “yapon şalı” eynilə Ağakərim

müəllimin “təzə paltar”ını xatırladır (“Təzə paltar” – A.Mansurzadə). Bu hekayədə də Ağakərim müəllimə həyat yoldaşı və uşaqları almaq üçün böyük “siyahı” düzəldirlər. Təbii ki, Ağakərim müəllimdə hər şeyi qulaqardına vuraraq ancaq kiçik qızı üçün paltar alır.

M.Aslan nəşri demək olar ki, tam şairanə yazılmış bir nəşrdir: “Göz gözü görmürdü. Turuq ataya birdən elə gəldi bu yerlər ömrünü qoynunda keçirdiyi sıldırım qayalı yalçın dağlar deyil; dünya binnət olandan elə-beləcə zülmətə bürünmüş bir vahimə dərəsidir” [1.4]. Göründüyü kimi şairin qələmindən çıxan nəşr belə şeir kimi ahənglə, axıcılıqla səslənir. Burada qədim adət-ənənələrimiz, dədə-babaların öyüd-nəsihəti xalqımızın illər boyu formalaşan dəyərlərini qoruyub saxlamağa yardımçı olur: “Bayraq özü-özünü qorumaz, onu damarında kişi qanı axan, əllər, ərənlər qoruyar!” (“Bayrağa döndərilmiş qız”); “...Göydə – bələdçi, yerdə – keşikçi. Öndə getməyin qayğıları çəkilməklə qurtaran deyil” (“Şah durna”) [1]. Bu hekayələrdə özünəməxsus yaşam tərzləriylə müdrik babalar, nurani nənələr yaşayır. Təbiidir ki, onlar öz əxlaq normaları ilə kiçik oxucular üçün sözün əsl mənasında örnək göstərilirlər.

Qeyd etməliyik ki, bu hekayələr sayəsində müasir uşaq nəşrimiz sovet ideologiyasının təsirinə olsa belə, zəngin ənənələr zəminində inkişaf edib, yeni-yeni, orjinal əsərlərlə zənginləşirdi. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, həmin hekayələrin mövzusu və problematikası zahiri təsvir, bəsit örnəklərlə yanaşı, qismən real həyat hadisələri fonunda yazıldığı üçün buradakı ideyalar hər dövr üçün aktual hesab edilə bilər. Ümumbəşəri ideyaların daşıyıcısı olan bir sıra hekayələr artıq neçə on illər keçməsinə baxmayaraq, hələ də kiçik yaşlı oxucular tərəfindən sevilir və oxunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan M. Durnalar lələk salır. Bakı: Gənclik, 1982, 168 s.
2. Babayeva Ə. Yaradıcılıqda güzəştə yer yoxdur // "Azərbaycan" jurnalı №5, 1976, səh. 204-206
3. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı: Yazıçı, 1986, 163 s.
4. Əhmədova Ə. Bir ürək sındırmışam. Bakı: Gənclik, 1980, 171 s.
5. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU, 2009, 435 s.
6. Həsənlı B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Müəllim, 2008, 296 s.
7. Mahmud T. Gecə qarı döyülür. Bakı: Gənclik, 1988, 368 s.
8. Motyaşov İ. Son söz yerinə (Z.Xəlilin kitabına yazılmış məqalə). Bakı: Gənclik, 1986, səh. 330-331
9. Qarayev Y. Meyar – şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, 356 s.
10. Səmədli Ə. Generalın uşaqlığı. Bakı: Gənclik, 1991, 352 s.

Ровшан Мамедов

Гюль Бану Думан

ДУХОВНО-ЭТИЧЕСКОЕ КУЛЬТУРА В ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ (1970-1980)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этические ценности, один из ключевых вопросов 1970-х и 1980-х годов. Как мы знаем, 1970-80-е годы предлагают различные типы проблем и специфические особенности проблемы, с одной стороны, обращает внимание на глобализацию, современность, сложное, противоречивое и широкое освещение этой проблемы, с другой стороны, усиленный интерес. В статье эти проблемы были систематически проанализированы, исследованы и изучены. Взгляды выдающихся критиков цитировались и объяснялись на основе художественных примеров.

Rovshen MEMMEDOV

Gul Banu Duman

SPIRITUAL AND ETHICAL CULTURE IN CHILDREN'S PROSE (1970-1980)

SUMMARY

The article deals with ethical values, one of the key issues of the 1970's and 1980's. As we know, the 1970-80s propose different types of problem and specific features of the problem, on the one hand draws attention to the globalization, modernity, complex, contradictory and extensive coverage of this problem, on the other hand, strengthened interest. In the article, these problems have been systematically analyzed, investigated and studied. The views of prominent critics were quoted and explained on the basis of artistic examples.

Рәуци: dos.Ş.T.Quliyeva; dos.N.M.Mehrəliyeva